

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Hans Kofoed: Luftangrebet på Tønderbasen 19. 7. 1918

Kai Edv. Larsen: Af Jernfondets historie

R. Michelsen: Det ældste Åbenrå

Tre museumsudstillinger i
Altona, Haderslev og Åbenrå

Anmeldelser

JULI

7 · 1968

44. ÅRG.

Haderslev amtsmuseum

TEKSTILUDSTILLING

Særudstillingen er åben i juli og august 1968 (den bliver muligvis forlænget – oplysning herom på museets telf. (045) 2 23 62).

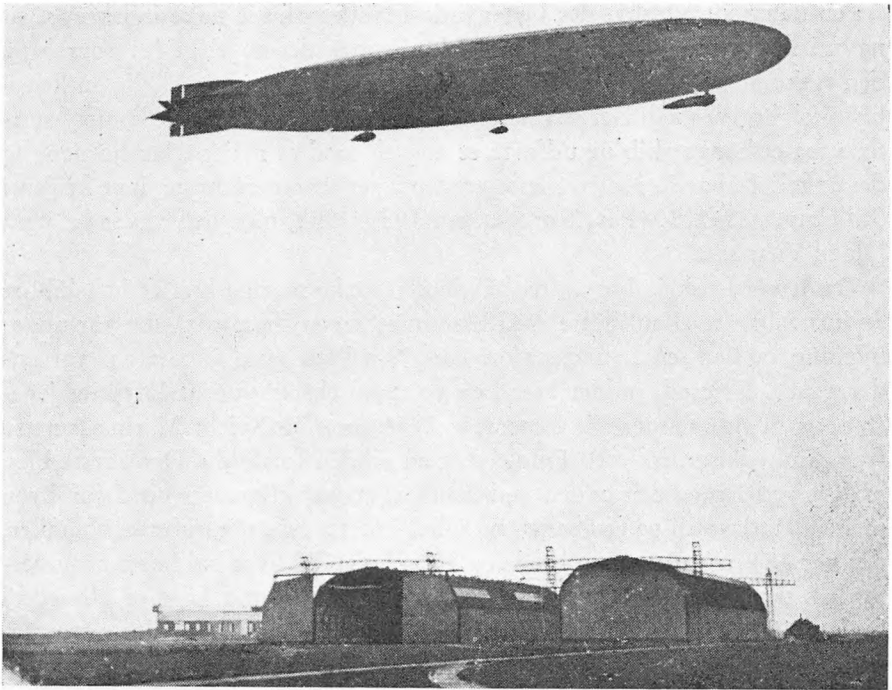
Museet er åbent daglig (undt. torsdag) kl. 10–12 og kl. 14–17.

Entre 1,- krone, børn og soldater 50 øre, foreninger moderation.

HADERSLEV AMTSMUSEUM, Åstrupevej 48, Haderslev.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

der udsendes af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som selvstændig publikation, koster årlig 22.50 kr. incl. MOMS og gratis tilsendt. Abonnement og enkeltnumre (2.00 kroner stykket plus MOMS og porto, særnumre beregnes der dog en højere pris for) kan bestilles hos ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå, tlf. (046) 2 46 83 eller på redaktionens adresse, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (045) 2 17 37. Prøvenumre tilsendes gratis på anmodning.

Det tyske marineluftskib L 45 i luften over luftskibsbasen i Tønder. I forgrunden de to oprindelige små haller »Toni« og »Tobias«, i baggrunden en del af dobbelt-hallen »Toska«. L 45 var 198 m langt og havde en maksimal diameter på 23,9 m. Det var forsynet med fem 240 hk Maybach motorer og opnåede under prøveflyvningerne en hastighed på 102,3 km i timen. Efter et angreb på England blev det drevet ud af kurs og nødlandede 20. oktober 1917 ved Sisteron i Sydfrankrig. Den 17 mand store besætning blev taget til fange. (Foto: By kind permission of the Imperial War Museum, London).

Luftangrebet på Tønderbasen 19. 7. 1918

Under den første verdenskrig blev Zeppelinerbasen ved Tønder flere gange udsat for engelske luftangreb. Først den 19. juli 1918 lykkedes det for englænderne at tilføje basen så alvorlige skader, at den ikke mere kunne bruges.

Overassistent i Københavns Stadsarkiv Hans Kofoed, Skovlunde, giver her en samlet oversigt over basens historie og fremdrager en række enkeltræk, hvoraf nogle berigtiger tidligere fremstillinger.

Af billederne, der så vidt vides ikke tidligere har været offentliggjort, er de fire stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Imperial War Museum, London, en imødekomment, som redaktionen takker for.

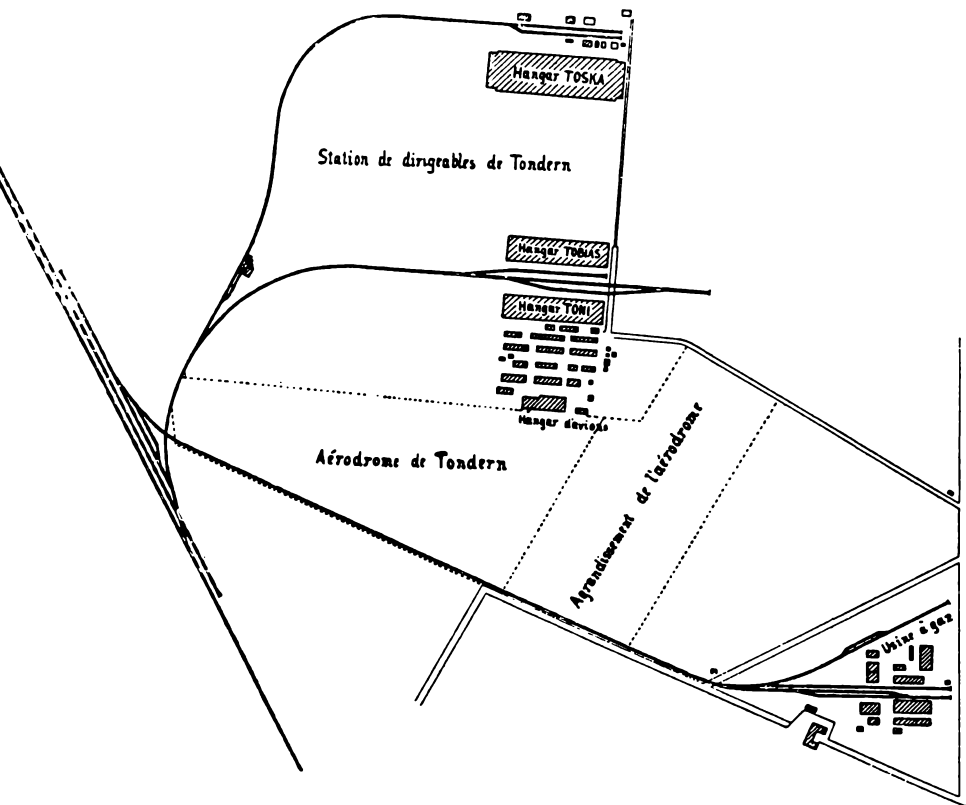
At en dansk provinsby, der ligger inde i landet, skulle have indskrevet sit navn i søkrigshistorien, lyder paradoksalt, men det engelske luftangreb på den tyske luftskibsbaser ved Tønder den 19. juli 1918 var virkelig en krigshistorisk begivenhed. Det var nemlig første gang i historien, at landfly startede fra et hangarskib og udførte et angreb mod et mål på landjorden, og denne teknik har jo i allerhøjeste grad præget de senere krige, især krigen i Stillehavet 1941–1945 og Koreakrigen 1950–1953, men den anvendes også i dag i Vietnam.

Da 1. verdenskrig begyndte, havde den tyske marine kun ét luftskib og én luftskibsbaser (Fuhlsbüttel ved Hamburg), men flere luftskibe var under bygning, og den senere meget store base Nordholz (ved Cuxhafen) var under anlæg. Krigsudbruddet betød en voldsom ekspansion af luftskibstjenesten, og så tidligt som 16. september 1914 foreslog Reichs-Marine-Amt to fremskudte baser, en »ved Emden« og en »inden for Sild«. Den første blev bygget ved Hage, den anden ved Tønder, et par kilometer nord for byen mellem landevejen og jernbanen til Ribe. I første omgang opførtes to haller, der var 184 m lange, 34 m brede og 28 m høje. Til hver hal hørte et underjordisk tankanlæg, der kunne rumme 20.000 l. De stod færdige allerede i foråret 1915, og det første luftskib ankom 23. marts 1915, det næste 25. april. Luftskibsbasen var dog allerede formeret nogle måneder i forvejen, for i en styrkeopgørelse over luftskibspersonel af 26. november 1914 er der for Tønders vedkommende angivet en jordstyrke på 307 mand. Den 31. maj 1915 er tallet vokset til 537, den 7. marts 1916 er det nede på 466 og det sidste kendte tal er fra 1. april 1917, da styrken andrager 504 mand.

Til beskyttelse mod luftangreb stationeredes et mindre antal jagerfly i Tønder, men denne »staffel« var af forholdsvis beskeden størrelse. Styrketal kendes kun pr. 25. marts 1916, da den var på 61 mand, og efter marts 1918 var der ikke flere piloter i Tønder. Luftforsvaret af basen påhvilede derefter jordstyrkerne alene.

De to første luftskibshaller benævntes oprindeligt »Marine« og »Joaachim«, men blev kort efter fuldførelsen omdøbt til »Toni« og »Tobias«, idet luftskibshallerne derefter havde navne, hvis to første bogstaver var de samme som basens. I Hage havde man således haller med navnene Hanne og Hannibal, i Nordholz Nora og Normann etc.

Allerede inden Tønder-basen var taget i brug, besluttedes det på en konference i Reichs-Marine-Amt den 15. december 1914 at opføre dobbelthaller i Seddin i Pommern og i Tønder. Ved dobbelthal forstod man en hal, der kunne rumme to luftskibe ved siden af hinanden, ikke to sammenbyggede haller. Den nye hal, der fik navnet »Toska«, var 240 m lang, 60 m bred og 35 m høj, og som de foregående placeret i retningen øst-vest, ca. 300 m nord for disse. Oprindeligt skulle den kun have været 180 m lang, men den blev forlænget, mens den endnu var under bygning, for at kunne

Plan over luftskibshallernes placering på basen ved Tønder. Sønderjyllands vestkyst var den naturlige afslutning på rækken af luftbaser langs Helgolandsbugten, men da tyskerne valgte Tønder som baseby, glemte de at tage hensyn til vestenvinden. Når et luftskib skulle ind i hangaren i sidevind, kunne 400 marinere ikke styre det. Således ramte man engang ulykkeligtvis en elektrisk pære, mens man trak et luftskib ind; gnisten antændte brinten i zeppelinieren, og to luftskibe brændte op.

rumme de store luftskibe på 55.000 m³, der blev bestilt i juli 1915. Toska havde et underjordisk tankanlæg, der rummede 30.000 l benzin.

»Toska« fik hurtigt et dårligt rygte som en »uheldig« hal. L 17, det første luftskib, der anvendte hallen, eksploderede og gik i brand den 17. november 1915, dagen efter at det var ankommet til Tønder og kun 14 dage efter, at det havde forladt fabrikken. Hallen blev kun let beskadiget og reparationerne var tilendebragt i januar 1916. L 22 fik ødelagt næsepartiet og 50 m af forkroppen ved at støde mod porten under indbugsering den 17. april 1916, og et lignende uheld ramte L 24 den 28. december 1916. Der opstod brand, som bredte sig til L 17 inde i hallen, og begge luftskibe blev ødelagt. Hallen blev igen repareret og var klar i april 1917, men selvfølgelig-

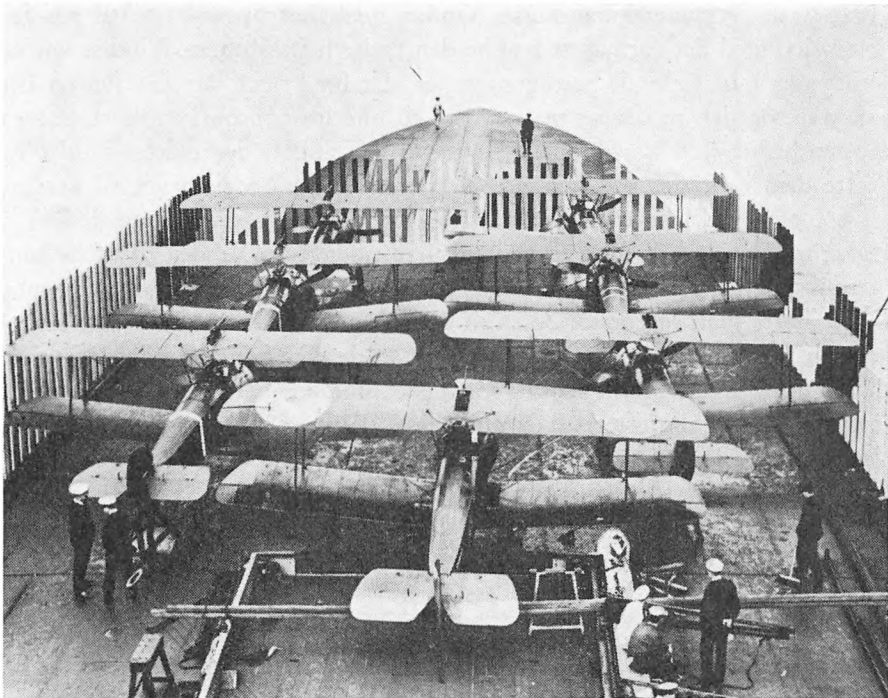
lig befandt de to luftskibe, der blev ødelagt ved luftangrebet 19. juli 1918, sig begge i »Toska«!

De tyske luftskibe var storforbrugere af brint, og i 1915–16 opførtes der derfor et gasværk til fremstilling af brint ca. 600 m sydøst for Toni og Tobias. Det havde en kapacitet på omkring 6000 m³ om dagen. Brinten opbevarede i en stor tørgasbeholder på 30.000 m³, men til supplement fandtes et underjordisk magasin, hvor gassen opbevarede under et tryk på 100 atmosfærer i kæmpemæssige stålflasker. Det havde en kapacitet svarende til 26.000 m³. Alligevel kunne det være nødvendigt at bringe yderligere brint til basen med specialbyggede jernbanevogne med trykflasker. Basen havde også eget elektricitetsværk og eget vandværk.

De tyske marineluftskibes primære opgave var opklaring, ikke bombeangreb på England, hvad der vist er den almindelige opfattelse. Det ses blandt andet af, at der blev udført 1191 opklaringsflyvninger mod kun 352 angrebsflyvninger. Når man havde placeret en base netop i Tønder, var det for at dække de nordlige adgangsveje til Tyske Bugt. I de sidste krigsår var luftskibene i Tønder i reglen ansvarlige for »Nord-Aufklärung«, patruljering mellem Dogger Banke Nord fyrskib og Lyngvig. Efter at tyskerne havde erklæret den uindskrænkede ubådskrig 1. februar 1917, foretog de i Tønder stationerede luftskibe ofte lange flyvninger ind i »Sperrgebiet«, i reglen på patruljer nord for en linie gennem Firth of Forth, og ved enkelte lejligheder fløj man så langt nord på som til Kristianssand i Norge.

De brintfyldte luftskibe var meget sårbare, og ikke færre end 53 af en samlet flåde på 71 gik tabt under krigen. Foruden de allerede nævnte harvarier på selve basen gik fire luftskibe tabt under operationer fra Tønder. Den 3. maj 1916 måtte L 20 nødlande i nærheden af Stavanger efter et i øvrigt mislykket bombeangreb mod den engelske flådebase Rosyth ved Edinburgh, og dagen efter blev L 7 skudt ned ved Horns Rev af artilleriild fra de lette krydsere HMS Galatea og Phaeton. Der var ingen overlevende. Den 21. august 1917 startede L 23 kl. 0350 fra Tønder på en rutinepatrulje, og kl. 0540 meddelte chefen, at man havde observeret fire lette krydsere og 15 destroyere 30 sømil vest for Bovbjerg. En af krydserne, HMS Yarmouth, medførte et Sopwith Pup jagerfly, der startede fra en platform oven på det forreste kanontårn. Underløjtnant B. A. Smart startede med dette fly ca. kl. 0640, og under udnyttelse af skydækket lykkedes det ham at komme tæt ind på zeppelineren og skyde den i brand. Hele besætningen omkom.

Et af de store luftskibsangreb på England fandt sted den 19.–20. oktober 1917. Der deltog i alt 11 luftskibe, fra Tønder L 45 og L 54, der startede henholdsvis kl. 1220 og 1250 den 19. oktober. L 54 var tilbage næste dag kl. 0940, mens L 45, der bombede Northampton, blev af en kraftig storm

Angrebet mod Tønder blev udført med ensædede jagere af typen Sopwith Camel, der her ses om bord på hangarskibet »Furious«. Camel-jageren var en af de berømteste engelske jagere fra 1. verdenskrig. Den var bevæbnet med to maskingeværer og havde en maksimalhastighed på 200 km i timen. (Foto: By kind permission of the Imperial War Museum, London).

drevet ud af kurs, og via London, Paris og Lyon havnede det til sidst i Sisteron i Sydfrankrig, hvor det nødlandede og besætningen blev taget til fange. Det var nu ikke stormen alene, der var skyld i, at L 45 kom på afveje. Navigatøren blev syg på grund af iltmangel og kunne ikke passe sit arbejde, og til sidst virkede kun to af de fem motorer.

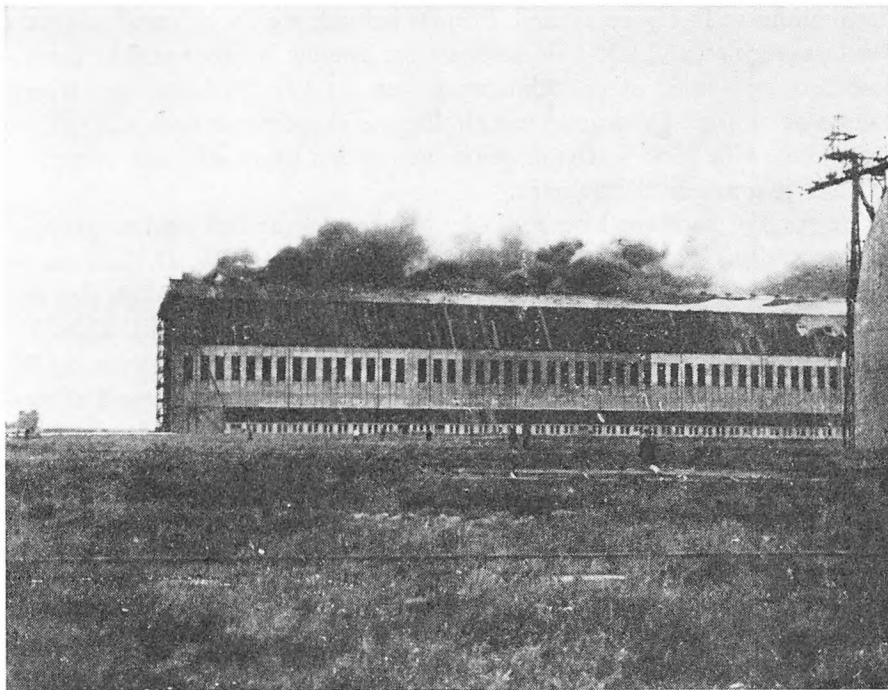
Da chefen for L 45, kaptajnløjtnant Waldemar Kölle, blev forhørt af den engelske efterretningstjeneste, viste det sig, at englænderne havde et særdeles detaljeret kendskab til den tyske luftskibstjeneste og basen ved Tønder. Det lykkedes Kölle at få en rapport om forhørene sendt til kommandør Peter Strasser, chefen for luftskibstjenesten, idet en repatrieret tysk fange smuglede den ud af England gemt i sin skohæl, og det antydes i »The Zeppelin in Combat«, at flere af personellet i Tønder blev skudt for spionage.

Et par år tidligere havde englænderne derimod ikke været særlig godt orienteret, idet de troede, at luftskibsbasen var ved Højer. Den 24. marts

1916 stak flymoderskibet HMS Vindex med destroyereskorte til søs fra Harwich med det formål at bombe den tyske luftskibsbaser. Vindex var en ombygget hurtiggående passagerdamper, der før krigen havde sejlet på Isle of Man, og den medførte tre store og to mindre pontonfly (Short 184 og Sopwith Baby). Disse kunne ikke starte fra skibet, der måtte standse og sætte dem i vandet ved hjælp af kraner, som også blev brugt til at tage flyene om bord igen efter endt mission. Den engelske styrke passerede Vyl fyrskib den følgende morgen ved halvfem-tiden, men Vindex fortsatte længere ind og fik sine fly af sted en times tid senere. Så var det bare at vente. Kl. 7 hørte man motorstøj og så to af dem gennem snebyggerne. Da besætningen var kommet om bord, fortalte de, at de ikke havde fundet luftskibshaller ved Højer. En af dem havde kastet sine bomber mod en stor fabrik og påstod at have efterladt bygningen i flammer. Den anden var fløjet længere ind i landet og havde opdaget, at basen lå ved Tønder. Der havde han forsøgt at bombe den fra lav højde, men hans bomber havde sat sig fast på bombeholderen og han måtte tage dem med tilbage. De tre andre fly måtte nødlande på grund af motorstop, og besætningerne blev taget til fange.

Englænderne forsøgte igen den 4. maj, denne gang med en endnu større flådestyrke. Formålet var ikke så meget at angribe luftskibsbaser som at lokke den tyske højsøflåde ud af Wilhelmshafen for at møde den engelske Grand Fleet. Der deltog to flymoderskibe, nemlig Vindex og HMS Engadine (også en ombygget passagerdamper), med i alt 11 Sopwith Baby søfly. De otte kom slet ikke i luften, idet fire brækkede propellen, tre havde motorsvigt og en kæntrade i kølvandet fra en destroyer. Af de tre, som det lykkedes at få på vingerne, fløj en ind i antennerne på en destroyer og styrtede ned, mens en måtte vende om med motorvanskeligheder efter kort tids forløb. Kun en af de elleve nåede Tønder, hvor hallerne var skjult af tåge. Han kastede sine to 30 kg bomber uden at ramme. Indirekte gav angrebet dog et resultat, idet L 7, der tidligt om morgenen var sendt ud fra Tønder for at opklare mod de engelske flådestyrker, som tidligere nævnt blev skudt ned ud for Horns Rev. Derimod lykkedes det ikke at lokke højsøflåden ud.

Først i 1918 lykkedes det englænderne at få ram på basen ved Tønder. I luftskibene havde tyskerne et glimrende middel til at observere alle englændernes aktiviteter i Nordsøen, minelægning, minestrygning osv., og selv om luftskibene var sårbare, var de dog svære at få ram på. Blev de angrebet af jagere, kunne de klare frisag ved at kaste ballast og derved stige hurtigere til vejrs end det angribende fly. Man ville derfor søge at ramme luftskibene i deres baser, og som første mål valgte man Tønder. Angrebet skulle udføres med landfly af typen Sopwith Camel, en af de bedst kendte jagere fra 1. verdenskrig, idet den engelske flåde nu rådede over et hangarskib,

Det engelske luftangreb på luftskibsbasen ved Tønder den 19. juli 1918 gennemførtes med dygtighed og held. Syv ensædede jagerfly startede ved daggry fra hangarskibet »Furious« og nåede uopdaget frem til Tønder, hvor de kastede bomber mod hallerne. To tyske luftskibe blev ødelagt. Her slår røg op gennem taget på den store dobbelthall »Toska«. (Foto: By kind permission of the Imperial War Museum, London).

HMS Furious. Det var en ombygget krydser, der dog ikke svarede til det, man i dag forstår ved et hangarskib. Ganske vist startede man fra fordækket og landede på agterdækket, men mellem disse dæk var der stadig væk kommandobro, skorsten m. v., og det gav så mange hvirvler over agterdækket, at det var meget vanskeligt at lande på det. Til at udføre angrebet blev der formeret en særlig styrke, der gennemgik en omfattende træning på flyvepladsen Turnhouse ved Edinburgh. Blandt andet øvede man dykbombning mod et mål i form af grundplanen af en luftskibshal.

Furious forlod Rosyth den 27. juni 1918, men da man to dage senere var fremme ved udgangsstedet for det planlagte angreb, var vejret regnfuldt og blæsende, så man vendte hjem igen. Den 17. juli stak man igen til søs, som tidligere med en stærk eskorte af lette krydsere og destroyere, og næste morgen kl. 0330 var man ud for Lyngvig fyr, men nu var det blevet tordenvejr, og angrebet blev udsat et døgn. Ved daggry den 19. lykkedes

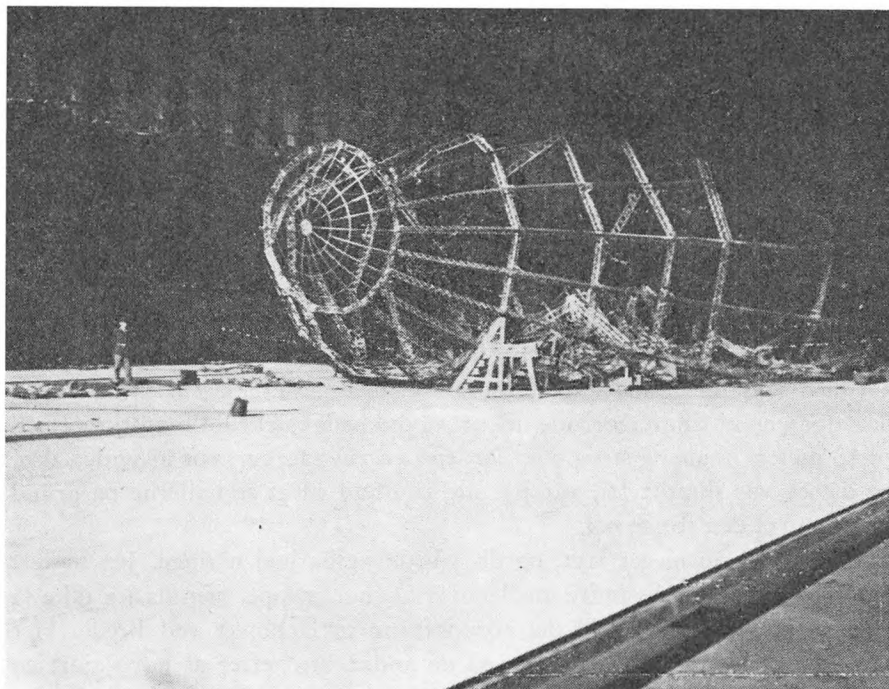
det omsider at få flyene af sted. Furious befandt sig da 13 sømil stik vest for Lyngvig fyr, 150 km nord-nordvest for Tønder. Vejret var ikke det allerbedste og vinden af en sådan styrke, at det var tvivlsomt, om flyene kunne nå tilbage. De seneste meteorologiske rapporter tydede dog på, at vejret ikke ville blive værre, og piloterne havde i hvert fald benzin nok til at nå over grænsen til Danmark.

De syv fly medførte hver to 23 kg bomber og var delt op i to grupper på henholdsvis tre og fire fly. Den første (kaptajnerne W. D. Jackson og W. F. Dickson og løjtnant N. E. Williams) var i luften kl. 0318, den anden, der ledtes af den tidligere nævnte kaptajn B. A. Smart, kl. 0326. De øvrige piloter var kaptajn T. K. Thyne og løjtnanterne S. Dawson og W. A. Yeulett. Kaptajn Thyne måtte vende om ved Blåvand på grund af motorvanskeligheder og gå ned på vandet, men blev samlet op af en engelsk destroyer.

Kaptajn Dickson, der gjorde strålende karriere i Royal Air Force og endte som luftmarskal og chef for den engelske forsvarsstab, fortæller, at vejret var overskyet og sigtbarheden kun nogenlunde god, men det havde sine fordele. De nåede kysten det beregnede tidspunkt og havde ikke vanskeligt ved at genkende Sild, men holdt sig i øvrigt væk fra den for at undgå de tyske jagere, der var stationeret der. Så splittede de som aftalt op for at finde luftskibsbasen, hvis nøjagtige beliggenhed mærkeligt nok ikke var kendt. Dickson angreb først en bygning, som den officielle engelske luftkrigshistorie »The War in the Air« antager var et ammunitionsdepot. Det hedder i hans rapport:

»Det var en lav bygning, meget solidt bygget, den så ud til at være halvvejs underjordisk. Den var omtrent på samme størrelse som den store luftskibshal ved East Fortune (engelsk base ved Edinburgh). Ingen skorstene eller tilbygninger kunne ses, så jeg besluttede at kaste en bombe mod den, hvilket jeg gjorde fra 200 m og ramte den i midten. Jeg observerede ikke nogle tegn på brand som følge af denne træffer, men mange røgskyer.

Umiddelbart derefter så jeg kaptajn Jackson ca. 1000 m over mig og et godt stykke øst for byen komme ned i et dyk med løjtnant Williams ca. 800 m efter sig. Jeg steg lidt og sluttede mig til dem og observerede så to meget store haller, betydeligt større end de store i East Fortune, og også en mindre. De var mindst 8 km nord for byen og trådte tydeligt frem fra alt andet på den flade mark. Der var absolut ikke tegn på liv, før Jackson begyndte at dykke ned mod hallen, da et batteri ved vejen Tønder-Højer åbnede ild. Intet andet batteri åbnede ild under vor bombing. Kaptajn Jackson dykkede lige mod den nordligste hal og kastede to bomber, den ene en direkte træffer midt i, den anden en smule til siden. Jeg kastede så min resterende bombe og Williams sine to. Træffere blev konstateret. Hallen brød i flammer og en enorm brand opstod. Flammer og røg nåede

Efter det engelske luftangreb på Tønder var der ikke andet end forvredne aluminiumsskeletter tilbage af de to luftskibe, der befandt sig på basen. Som følge af angrebet blev luftskibsbasen i Tønder resten af krigen kun brugt som nødlandingsplads. Tyskland havde i alt fem luftskibsbaser langs Helgolandsbugten og Sønderjyllands vestkyst. (Foto: By permission of the Imperial War Museum, London).

mindst 300 m op og indhyllede snart hele hallen. Efter at have kastet bomberne fløj Jackson lige ud, Williams til venstre og jeg til højre. To eller flere batterier åbnede ild mod os under tilbageflyvningen, men de skød ikke godt. Det er det sidste, jeg så til de to andre.«

Angrebet i de tidlige morgentimer kom aldeles uventet. Kl. 0432 telefonerede luftmeldeposten ved Skærbæk, at tre biplaner af ukendt nationalitet var på vej mod Tønder, og der blev straks slået alarm til jordpersonel og luftværnsbatterier, men allerede tre minutter efter at meldingen var indløbet, fik man øje på de tre engelske fly, der kom i 2000–3000 m højde og dykkede ned til 30 m, før de kastede deres bomber. Der blev konstateret tre træffere i Toska og en i Tobias. I Toska var der to luftskibe, L 54 og L 60, der gik i brand, dog uden at eksplodere. I Tobias var der kun en lænkeballon, der anvendtes til at vise basens position, hvis det var tåget; den blev beskadiget af sprængstykker.

Efter angrebet fløj flyene væk i ganske lav højde (ca. 20 m) over Galle-

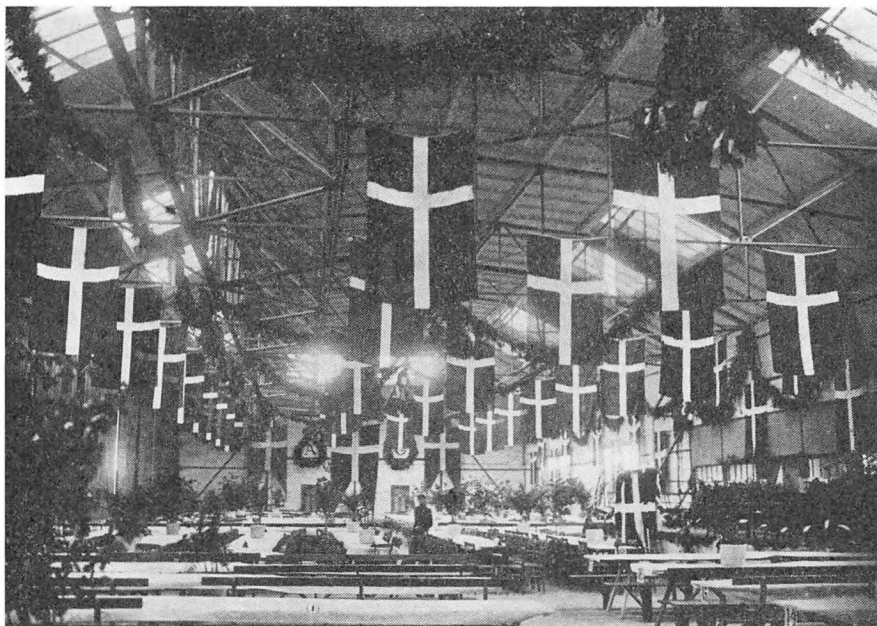
hus-skovene og forsvandt i skyerne, der nærmede sig fra vest, men kl. 0550 blev basen igen angrebet af tre fly, der kom fra øst i en højde af 2000 m. Tyskerne troede, at det var de tre første fly, der var vendt tilbage, men det var den anden gruppe, der nu var nået frem. I sin rapport fortæller kaptajn Smart:

»Jeg fik øje på hallerne, to store og en mindre, hvor taget på den ene af de store var delvis ødelagt og store mængder tæt sort røg steg til vejrs. Da vi var i position, gav jeg signal og dykkede ned mod den anden store hal og slap mine bomber fra 250–300 meters højde. Den ene faldt for kort, men den anden ramte midt i hallen og sendte en søjle af røg eller støv til vejrs. Om hallen senere gik i brand kan jeg ikke sige, da hele området var spækket med soldater og mekanikere bevæbnet med geværer og maskingeværer, der afgav en så tilintetgørende ild, at jeg dykkede med fuld motorkraft ned til 15 meters højde og strøg over jorden i en zig-zag kurs for at undgå den, og da jeg var sluppet fri, var jeg ude af stand til at se hallerne på grund af røgen fra den første hal.

Skyerne lå nu meget lavt, og dis gjorde sigtbarheden ringe. Jeg søgte i alle retninger efter de andre medlemmer af min gruppe, men da jeg ikke så nogen, satte jeg kurs mod det forudftalte træffepunkt ved Brede. Her satte jeg farten ned for at vente på de andre, men efter at have gjort en runde med lav hastighed og der stadig ikke var nogen at se, fandt jeg, at det var utilrådeligt at vente længere, da jeg allerede havde været i luften næsten to timer og vinden var aftagende. Desuden var skyerne så lavthængende og så tætte, at de ville give os alle, selv om vi fløj alene, tilstrækkelig beskyttelse mod overlegne fjendtlige styrker.«

Kaptajnløjtnant Tönnis, der var chef for jordstyrkerne i Tønder, oplyser i sin rapport, at de to fly angreb Tobias, mens det tredje fløj mellem denne hal og Toska i en højde af 200–300 m, som om det tog fotografier. Tobias blev ramt af to bomber, mens der faldt en bombe 30 m nordøst for hallen og en på en jernbanevogn med flasker med gas under 100 atmosfærers tryk. Vognen blev beskadiget, men flaskerne eksploderede ikke. Endelig faldt der en bombe vest for Tobias. Den ramte jernbanesporet og afbrød skinnerne.

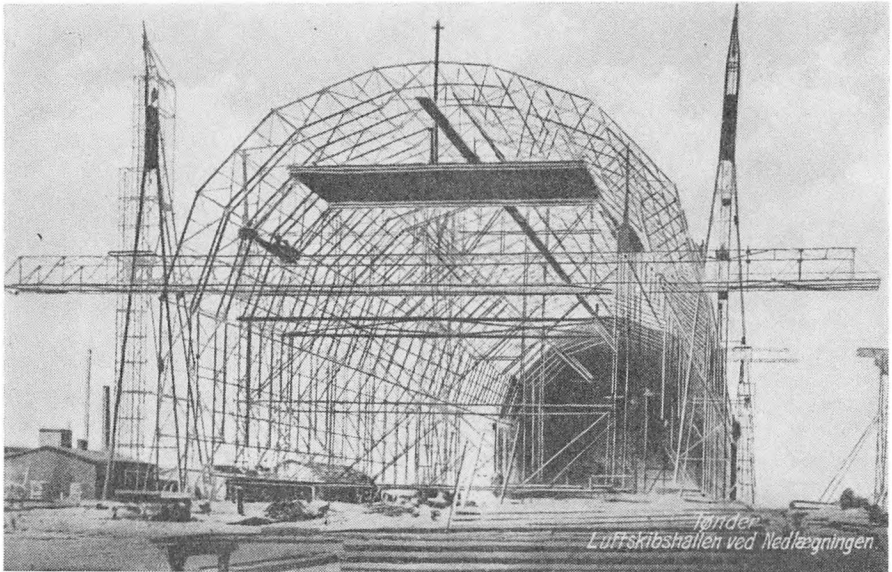
De bomber, der ramte hallerne, eksploderede umiddelbart under taget. I selve taget blev der kun et hul på omtrent $\frac{1}{2}$ m², men sprængstykkerne havde voldsom virkning, idet nogle gik lige gennem jernkonstruktionerne. Kaptajnløjtnanten siger, at der kun er sket ret ringe skade på tag og sidebeklædning af Toska, så den kan være klar igen om ca. 3 uger. I Tobias er næsten alle vinduerne knust, men denne hal er alligevel planlagt revet ned. I alt blev der konstateret 11 bombenedslag, hvoraf 9 på basen. En bombe faldt på en mark uden for byen, den anden på markedspladsen, hvor den frembragte et stort hul i brolægningen.

Den sidste tyske luftskibshal pyntet til genforeningsfestlighed med dannebrog.

Ifølge den officielle meddelelse i Tondernsche Zeitung blev der kun anrettet ringe materiel skade ved angrebet. Det var et held for tyskerne, at de udbrændte skeletter af L 54 og L 60 lå inde i Toska og ikke røbede, at den materielle skade ikke var så lille endda. Derimod skete der kun ringe personskade, idet der kun var tre let sårede og en hårdtsåret.

På grund af den marginale brændstofbeholdning havde de engelske piloter ordre til ikke at vente på hinanden ved samlepunktet Brede, men søge at nå de engelske flådestyrker så hurtigt som muligt, ligesom de ikke måtte tøve med at gå ned i Danmark og lade sig internere, hvis benzinen var ved at være slut. Da kaptajn Dickson ikke så noget til sine kammerater ved samlepunktet, fortsatte han langs kysten til Blåvands Huk. Ca. 40 sømil stik vest herfor var der aftalt mødepunkt med destroyerne, der var trængt ned gennem minefelterne ad en smal rute, strøget til dette formål. Dickson mente, at han nok havde benzin til de 40 sømil og satte kurs mod vest, men i en beretning, nedskrevet 45 år senere, mindes han dog stadig den lettelse og taknemmelighed, der fyldte ham, da han fik øje på destroyerne. Han cirklede en gang om den forreste, gik så ned på vandet og kravlede ud og sad på haleplanet og ventede, indtil den kom op på siden af ham og tog ham om bord. De to andre piloter fra første gruppe nødlandede begge i Danmark. Kaptajn Jackson gik ned på en mark umiddelbart vest for Guld-

»Toska« blev demonteret i 1921.

ager, hvor han stak sit fly i brand, mens løjtnant Williams landede ved Høje Knolde på Skallingen.

Heller ikke nogen af piloterne fra anden gruppe nåede tilbage til Furious. Kaptajn Smart blev samlet op af en destroyer efter en nervepirrende flyvning; de sidste tyve minutter gav hans motor lige akkurat kraft nok til at holde flyet på vingerne, så han fløj i få meters højde hen over det minefyldte hav, indtil han nåede opsamlingspunktet. Løjtnant Yeulett forsvandt på hjemvejen og er sandsynligvis gået ned på Vesterhavet med motorstop og druknet, mens løjtnant Dawson nødlandede i nærheden af Lyngvig fyr på Holmsland klit.

De tre piloter, der var nødlandet i Danmark, blev interneret, men det lykkedes dem hurtigt at undslippe via Sverige og Norge. Dawson var tilbage i Rosyth allerede den 4. august, mens Jackson kom til Edinburgh den 13. august. Om Williams siger afdøde viceadmiral Richard Bell Davis, der da var ældste flyverofficer på Furious, i sine erindringer, at han var tilbage på skibet mindre end to døgn efter at det var nået tilbage til Rosyth!

Havde de to første angreb på Tønder været fiaskoer, så var det tredje en formidabel succes, og indtil krigens ophør levede den tyske luftskibstjeneste i konstant frygt for luftangreb på baserne. Ved Nordholz ryddede man således store arealer for bjergfyrrer, for at de ikke skulle blive antændt under et luftangreb og derved ødelægge basen. Men Furious kom ikke igen. Man var blevet klar over, at den ikke kunne bruges af fly i sin daværende form,

så den blev i stedet moderskib for drageballoner og først ombygget til brugbart hangarskib efter krigen.

Selv om Toska hurtigt var klar igen, blev Tønder ikke mere anvendt operationelt, men bibeholdtes som nødlandingsplads. De to oprindelige haller var blevet for små til de luftskibe, der nu anvendtes, og det blev bestemt, at de skulle rives ned. Nedrivningen af Toni var allerede i gang, da basen blev angrebet, og kort efter tog man fat på Tobias, hvis sidste »gæst« havde været L 23, der blev skudt ned den 21. august 1917.

Efter genforeningen fik Tønder dansk garnison, og infanteristyrken blev indkvarteret i barakkerne på flyvepladsen. Senere på året blev barakkerne samlet på en mark nord for byen, hvor den tyske radiostation lå. Der var ikke brug for luftskibshaller i Danmark, i hvert fald slet ikke i Tønder, så Toska blev demonteret i 1921, og året efter blev en del af gasværkets bygninger revet ned. Nogle står dog endnu i Eksercergården på garnisonens øvelsesplads. Også flyhangaren er bevaret. Flyvepladsen benyttedes i mellemkrigsårene af og til af Hærens Flyvertropper, men er nu delvis beplantet (Soldaterskoven) og anvendes som øvelsesområde for garnisonen.

Hans Kofoed.

Litteratur:

M. Mackeprang (red.): Tønder gennem Tiderne II, Tønder 1943.

J. P. Trap: Danmark, 4. og 5. udgave.

Douglas Robinson: The Zeppelin in Combat. London 1962.

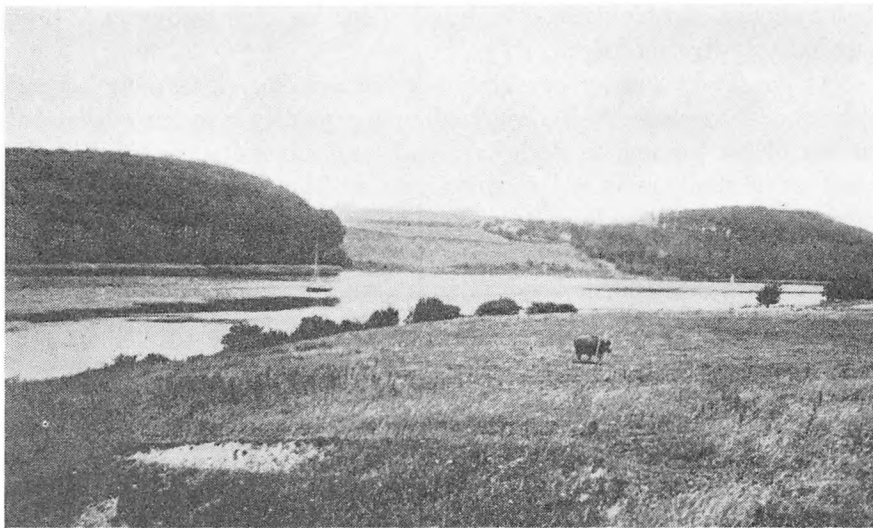
Walter Raleigh & H. A. Jones: The war in the Air. I–VI. Oxford 1922–37.

Richard Bell Davies: Sailor in the Air. London 1967.

W. G. Moore: Early Bird. London 1963.

Commission Interalliée de Contrôle Aéronautique en Allemagne: Rapport Technique Vol. II, Aerostation.

For mange nyttige oplysninger takkes Dr. Douglas Robinson, som i forbindelse med udarbejdelsen af manuskriptet til »The Zeppelin in Combat« har haft lejlighed til at gennemgå den tyske marines arkiver, bl. a. krigsdagbogen for luftskibsbasen ved Tønder.

»Fjordparti ved Haderslev« blev solgt på postkort til fordel for Jernfondet.

Af Jernfondets historie

Ved det første danske årsmøde, Sprogforeningen, Skoleforeningen og den nordslesvigske Vælgerforening afholdt den 27. og 28. juli 1902 talte landdagsmand Julius Nielsen, Damager, om emnet »Tilvejebringelse af midler til nationale formål«, og han fremsatte i den forbindelse et konkret forslag om oprettelse af et Jernfond i lighed med, hvad polakkerne havde skabt. Dette fonds midler var nået op på en million mark!

Julius Nielsen udtalte indledende, at et ord i de senere år i Nordslesvig havde nået en vis berømmelse, nemlig ordet *ro*.

»Der skal være *ro*, har det utallige gange lydt fra ministerbordet,« sagde han, »men hvor ofte vi end har hørt budskabet, tror vi ikke, det er alvorligt ment. Når der f. eks. stadig bortvises og udjages uskyldige danske undersåtter, for at have fortrædiget og skadet gode præjerske statsborgere, så skaber slig fremgangsmåde ikke *ro*. Når der stadig af gode præjersere søges lavet mere eller mindre »lästige« danskere, opstår heraf heller ikke *ro*, og når der relegeres unge mennesker fra skolen, hovedsagelig fordi de ikke vil råbe hurra for en afdød stor tysk statsmand som Nordslesvigs velgører, er det også en handling, der skaber uro i stedet for *ro*. Der kan fremføres hundreder af eksempler fra virkelighedens verden, som grelt belyser, hvor liden sandhed der er i budskabet: »Vi ville have *ro*«. Samtidig belyser hvert eksempel grelt, hvor megen sandhed, der er i ordene, der har lydt i det officielle regeringsorgan: »Ved uafbrudt beskydning og udhungring får man til sidst bugt med dem!« Det er ord, vi kan forstå, og som svarer til virke-

ligheden. Vi er i krig! Men det skal konstateres, at det ikke er aggressiv krig fra vor side. Ingen sinde er vi gået angrebsvis frem. Vi fører en forsvarskamp for, hvad Gud har givet os, vort sprog, og, hvor underligt det end lyder, vor borgerlige ligestilling som præjssiske statsborgere. Under en krig er det jo af stor betydning, når hæren har mod og udholdenhed og et lyst håb om et godt udfald. Alt dette har vi! Men til krigsførelse skal der som bekendt andre tre ting til: *penge, penge og penge!* Dem har vi ikke, og det er om, hvorledes vi kunne få dem, jeg ville indlede en diskussion.«

Julius Nielsen kom derefter ind på spørgsmålet om, hvad pengene skulle bruges til og henviste bl. a. til, at mange danske foreninger havde været forfulgt af processer og havde måttet betale bøder. Det var nødvendigt at få en stående retshjælp, og der måtte fremskaffes midler til kulturelle formål, blandt andet til bygning af forsamlingshuse. Hvis man ville følge med i udviklingen, måtte der sikres husrum, hvor danske kunne samles. Der skulle også bruges penge til videreuddannelse af begavede unge mænd inden for alle områder i landbruget, handelen og håndværket. Kundskab er magt, og jo flere kundskabsrige mænd, danskheden tæller, desto mere modstandskraftig er den. Også valgene krævede mange penge. De færreste vidste, hvilket maskineri, der blev sat i bevægelse, og hvilke udgifter der var forbundet med valgdeltagelsen. Der kunne tilvejebringes midler på lovlig måde gennem kontingent, indsamlinger, gaver og entré, når der afholdtes offentlige møder, forklarede landdagsmanden. Hvilken fremgangsmåde, man ville benytte, var for den sags skyld ligegyldig, blot man nåede, hvad der sigtedes imod.

Oprettelsen af et jernfond var landdagsmandens yndlingstanke. Midlerne skulle anbringes sikkert og forvaltes på den rette måde, »så skulle vi ikke kunne blive udhungrede, og så kunne vi med ro imødesee den tid, der ville komme, da det væv af usandhed og fordrejelse, vi er indspundet i, brister, og det erkendes på højeste sted, at den nordslesvigske danske befolkning er lødigt sølv for staten«.

Tanken vandt udelt tilslutning. Man drøftede indgående, hvorledes pengene kunne tilvejebringes og til hvilke formål de især skulle anvendes. Blandt dem, der havde ordet, var P. M. Schmidt, Københoved, Th. Thomsen, Toghale, Kloppenborg-Skrumsager, H. P. Hanssen, Peter Grau, Peder Skau, Bukshave, M. Refslund Poulsen, L. B. Poulsen, arbejdsmand P. Jensen, Egersund, M. Andresen, Fink, Brandstrup, J. Zachariassen, I. P. Reimers og Nis Nissen, Nordborg.

Ved årsmødet i 1903 forelagdes derefter lovene for Jernfondet og godkendtes med følgende indhold:

Tilvejebringelse af midler kunne ske på flere måder: 1) Frivillige gaver. 2) Der kan af Vælgerforeningens medlemmer ydes et årligt ekstra kontingent, ikke under 50 pg. 3) Når der ved politiske møder opkræves entré, til-

falder overskuddet Jernfondet. 4) Når der ved private sammenkomster foretages indsamlinger til Vælgerforeningen, går det indkomne til Jernfondet. De indkomne midler skulle anbringes i absolut sikre, på ihændeleveren lydende statspapirer, og deponeres i en bank.

Om anvendelse af midlerne bestemtes det, at i de første fire år skulle intet udbetales. Indtægten samt renten skulle tilskrives kapitalen. Efter den tids forløb skulle indtægterne stadig tilskrives kapitalen, mens renten af kapitalen skulle anvendes til stående retshjælp, til forsamlingshuse, til valg-arbejde og til videreuddannelse af begavede unge mænd og kvinder på studiets, landvæsenets, handelens og håndværkets område.

Ved det første danske årsmøde, hvor oprettelsen af fondet blev bestemt, tegnedes rent spontant 3–4000 mark, og man gav hinanden løfte om det følgende år at møde med nye tegningsbeløb. Målet sattes til en halv million mark. Det skulle imidlertid ikke blive nået blot tilnærmelsesvis. I 1904 var midlerne vokset til 12.419 mark, 1905 til 26.624 mark, og i 1906 til 15.725,50 kr. plus obligationer, i alt 31.775 kr., 1907 nåede man op på godt 33.000, 1909 på 35.500, 1910 36.795, 1911 42.616, 1913 61.694 og 1914 69.552 kr.

Omkring 1910 besluttedes det at udsende seglmærker, julemærker og bil-
ledlandkort, hvilket op til 1914 gav en pæn ekstraintægt.

Om bestyrelsens sammensætning noteres 1906: Julius Nielsen, Damager (formand), H. Thomsen, Rost (næstformand), P. Grau, Bukshave, Falle Lildholdt, H. Petersen, Rørkær, grosserer L. Paulsen, Flensborg, og J. Zachariassen, Dybbøl.

Som kasserer uden for bestyrelsen var ansat redaktør M. C. Mathiesen, Gl. Haderslev.

Den 20. november 1920 vedtoges det at opløse Vælgerforeningen, »da dens opgave er ført til ende«, og der nedsattes et likvidationsudvalg for Vælgerforeningen på tre medlemmer, et medlem fra hver af de tre grupper inden for Vælgerforeningen: Martin Simonsen, Chr. Lageri og advokat Andersen. Udvalget fik til opgave at ordne foreningens finansielle anliggender.

I referatet fra det pågældende møde hedder det: »Hvad Jernfondet angår, så er dettes kapital, der beløber sig til ca. 70.000 kr. – som bekendt blev Jernfondets penge anbragt i danske statsobligationer og har derfor kroneværdi – foreløbig urørlig, idet den ifølge en beslutning af aktionsudvalget i 1918 blev stillet til rådighed som første garanti for Lånekassen for håndværkere osv.«

På forslag af H. P. Hanssen vedtoges det, at Jernfondets kapital skulle stilles til rådighed for arbejdet i anden zone, når kapitalen blev fri, og det samme gjaldt de gaver, der ifølge testamenter, oprettede før eller under krigen, måtte tilfalde Vælgerforeningen, ligesom alle de beløb, der måtte blive tilovers, når Vælgerforeningens endelige regnskab afsluttedes.

De tilbageværende medlemmer af Jernfondets bestyrelse valgtes som likvidationsudvalg for fondet suppleret med Vælgerforeningens sekretær Martin Simonsen.

Efter første verdenskrigs afslutning havde Jernfondet sammen med Sønderjydsk Fond garanteret for de marklån, Nordslesvigsk Kreditforening ydede Nordslesvigsk Hjelpekasse, der støttede mindre landbrugere, håndværkere o. lign., så de atter kunne komme igang. (jævnfør ovenstående). Dette mellemværende fremkaldte i 1926 et modsætningsforhold, præget af hin tids forskellige retninger m. h. t. de grænsepolitiske mål. Nordslesvigsk Kreditforening og Sønderjydsk Fond havde stillet en garanti for hjelpekassen på i alt 300.000 kr., hvoraf 250.000 kr. blev frigivet til Sønderjydsk Fond, så der tilbage stod et beløb på 50.000 kr., som man ønskede, at Sønderjydsk Fond og Jernfondet skulle være med til at dække med henholdsvis 14.594 kr. og 3.405,41 kr.

Når modsætningsforholdet blev så grelt, skyldtes det den omstændighed, at den gamle bestyrelse for Nordslesvigsk Kreditforening i 1921 var blevet fortrængt af »Flensborgfolk«. De havde dengang modsat sig et forslag om at lade kreditforeningen likvidere, fordi de ønskede foreningen holdt i reserve for danskheden i Sydslesvig. En ny bestyrelse, fortrinsvis bestående af »Flensborgfolk«, trådte derefter til, men måtte snart konstatere væsentlige tab ved realisering af kreditforeningens gårde og jordarealer. Oppositionen (»Aabenraafolkene«) hævdede ved opgørelsen, at Sønderjydsk Hjelpefonds midler var indsamlede til formål, der ikke tillod en indløsning af garantien, og at Jernfondets midler allerede var beslaglagte til fordel for arbejdet syd for grænsen.

Efter en bevæget og en til tider yderst voldsom avispolemik gik Jernfondet ind på at indfri ovennævnte garantibeløb. Samtidig gennemførtes sådanne ændringer i vedtægterne, at fondet blev mere frit stillet m. h. t. anvendelsen af midlerne. Bestyrelsen kom i første omgang til at bestå af P. Grau, Pøl, Falle Lildholdt, Løjt kirkeby, mejeriejer Jørgen Zachariassen, Dybbøl, og gdr. Kr. Jensen, Ballum, med P. Grau som formand. Grau beklædte formandsposten til sin død i 1952, og efterfulgtes da af pastor Sv. Zachariassen, Klipleve, der fungerede til sin bortrejse fra landsdelen i 1962.

I de senere år har Jernfondet ikke blot støttet forskellige sydslesvigske formål, men har bl. a. også bekostet fremstillingen af malerier til ophængning i den historiske samling på »Folkehjem«, således malerier af redaktør Jens Jessen, af Peter Grau og af Martin Simonsen, Flovt. Ud over de sydslesvigske formål er der ydet støtte bl. a. til Sundeved ungdomsskole i Bovrup og til Rudbøl forsamlingshus.

Fondets nuv. bestyrelse: red. Kai Edv. Larsen (fmd.), overlærer Johs. Fink, V. Sottrup (sek. og kass.), pastor emer. Sv. Zachariassen, Hørsholm, gdr. Falle Simonsen, Flovt, og gdr. Anders P. Lund, Bygvang. *Kai Edv. Larsen*

Det ældste Åbenrå

Blandt lokalhistorisk interesserede Åbenrå-borgere er Stadsgraven blevet omtalt fra generation til generation som en udgravning eller værnegrav, der strakte sig fra den gamle slotsgrund ud for Vestergades udmunding i Nybro, nord for Vestergade over Storetorv og ned til markedspladsen og videre ud i Kilen, og det er altid blevet fortalt, at bygninger på nævnte strækning har tilbøjelighed til at slå revner eller komme ud af lod, fordi de står på opfyldt grund.

Ved udgravningen i 1966 til Centrumgården syd for Rådhusgaden, som delvis berører arealet for Stadsgravens forløb, var det interessant at iagttagelse de store dimensioner, som Stadsgraven skal have haft. Ved piloteringen af grunden, som var nødvendig, da man ingen steder under udgravningen kom ned på fast grund, men stadig kun fandt opfyldt og mosejord i hele grundens bredde, måtte man langs nordsiden bruge pæle på 3–5 meters længde, men midt på grunden mod syd skulle man anvende pæle op til 13 meters længde for at nå fast grund (desværre blev der ikke foretaget prøvegravning på arealet for at fastslå de virkelige forhold).

Stadsgraven har på nævnte sted haft en bredde på mindst 20–30 meter og en dybde på ca. 12–13 meter, et mægtigt udgravningsarbejde, hvis det er foretaget af borgerne i et lille bysamfund på måske 3–400 indvånere i tiden omkring 1350–1400.

I byens skrå fra 1335 omtales Stadsgraven ikke og har derfor sandsynligvis ikke eksisteret som et værn for byen; tidligst omtales Stadsgraven af Claus Møller i hans kronik over Åbenrå fra 1620 og nævnes da som et lille vandløb; dog antydes, at den i tidligere tid har været et værneanlæg. Senere omtales det som et sumpet areal og kaldes »æ Pajdsik« og ligger som sådan udyrket og ejerløst midt gennem byen.

På Joh. Mejers kort fra 1640 antydes Bygravens forløb, og ligeledes omtales den i den tilhørende beskrivelse af Åbenrå; H. Michelsen antyder den også svagt på sit kort fra 1779, og Thomas Ries beskriver i Sønderjyske Aarbøger 1923, side 237–256, hvordan en borger, rådmænd Christian Frellesen Hinriksen, og hans svigersøn Peter Johan Ottsen afvander arealet og under oprensningen af vandløbet finder gamle pælerester af fortøjningsanlæg.

I Åbenrå Bys Historie, bind I, omtales Stadsgraven, og kortskitser og luftfotografier viser byrendens løb.

Ved at studere matrikelskortet side 9 i Åbenrå Bys Historie, 2 meter højdekurven på kortet side 39 og luftfotografierne side 43 og 47, bemærker man, at Byrendens forløb er svagt buet mod syd, især i den vestlige del i modsætning til antydningerne på Joh. Mejers kort, hvor den vestlige del har det svagt buede forløb vendt mod nord.

Da man kan gå ud fra, at matrikelskortet og luftfotografierne er mest korrekte, så fremtræder Byrenden som et delvist ubebygget areal, følgende rundingen langs Kirkebakkens fod fra vest til øst.

Ved kloakarbejde nord for det nye tyske bibliotek i 1967 gennemgravede man et gammelt åleje, som tydeligt viste, at der har gået et større, gammelt vandløb langs Kirkebakke-foden og derfra mod vest, måske over den gamle isbane, fru Andresens eng, og ud til Mølleåen over grunden, hvor Brundlund-skolen bygges.

Hvordan kan man nu forklare ovennævnte forhold?

Man ved, at det gamle Åbenrå Hus har ligget på et højdedrag vest for Nybro. Højdedraget er antydnet på kortet side 39 i Åbenrå Bys Historie, som et svagt skraveret område, og indtil ca. 1930 saaes tydeligt, at arealet var højere end omgivelserne mod nord og syd; det blev anvendt som kolonihaver i modsætning til de omgivende engarealer. Arealet betegnes i tidligste tid som »Kongslund«. Lund hentyder nok til, at det har været træbevokset i modsætning til de omgivende engarealer, og Kongslund, fordi arealet har tilhørt kongen, liggende uden for bygrænsen og har været slotsgrund til det ældste Åbenrå Slot.

Når man antager, at Mølleåen har haft sit løb nord for Kongslund og har afgivet vand til voldgraven ved Åbenrå Hus og så er fortsat langs bakkefoden mod øst i Stadsgravens forløb, så har man:

I. begrebet Opnør-å, idet Opnør efter nutidig viden har ligget på Kirkebakken,

II. en forklaring på betegnelsen »Holmen« som et navn på det tidligste byanlæg, idet dette er blevet anlagt på en holm, skilt fra Kirkebakken ved Opnør-å,

og III. forklarer også rundingen på Stadsgraven og de store dimensioner, som udgravningen til Centrumgården har antydnet.

Da dronning Margrethe i 1410 anlægger Brundlund Slot på et højdedrag sydvestlig for byen, strækkende sig fra bakken, hvor indtil 1920 vejmøllen lå i øst, over arealet »Bag Møllen«, »Bag Slottet«, og omfattende slotsgrunden, det hele kaldet Brundlund, lund nok fordi arealet har været træbevokset i modsætning til de lave engarealer omkring højdedraget, er den nuværende Mølleå blevet ledet syd om Kongslund højdedraget for at føre vand ud til voldgraven omkring det nye slot og evt. til brug for vandmøllen, hvis denne er blevet anlagt samtidig med slottet, og derfra har åen så fortsat mod øst ud til fjorden.

At Mølleåens nuværende forløb fra Slotsmøllen til Sønderport og fjorden er af senere data end byens skrå, tyder bygrænsen mod syd på, idet denne følger et lille vandløb, måske afløb fra voldgraven omkring Åbenrå Hus, syd for Vestergade mod øst hen mod Søndergade og derfra lige mod syd; havde Mølleåen haft sit nuværende forløb, ville dette have været en meget mere naturlig afgrænsning af byområdet mod syd.

Slotsgaden er nok først anlagt som tilkørsel til det nye slot efter 1410, evt. ved et gennembrud i Søndergade og har jo hørt til amtet helt til 1861.

R. Michelsen, Åbenrå.

TRE MUSEUMS- UDSTILLINGER

I anledning af Det dansk-tyske Akademi's indvielse i Hamborg har man som det første programpunkt i dette dansk-tyske samarbejde arrangeret en udstilling af dansk og tysk malerkunst på Altonaer museum (åben 26. juni –17. september 1968) jævnsides med en udstilling af den danske arkitekt C. F. Hansens tegninger fremvist af Altonaer museum. Den sidste udstilling, der omfatter en lang række af C. F. Hansens arbejder både fra hertugdømmerne, især Altona, og København, har åbent 26. juni til 1. sept. 1968.

Maleriudstillingen illustrerer den kunstneriske forbindelse mellem København og Hamborg-Altona 1750–1850 med billeder malet dels af kunstnere født i Hamborg-Altona eller sydligere, som har levet en årrække i København, de fleste som elever på Kunstakademiet, der blev oprettet i 1754, dels af kunstnere som Jens Juel og Bernhard Bendixen eller brødrene Jes og Axel Bundsen, der tilbragte studie- og arbejdsår i Altona. Den fine udstilling, der omfatter omtrent et halvt hundrede billeder, rummer overraskelser for den danske tilskuer, idet den viser lidet kendte sider af de hjemlige malere, eksempelvis Jens Juel som blomstermaler eller som ophavsmand til et romantisk motiv fra Alsteren.

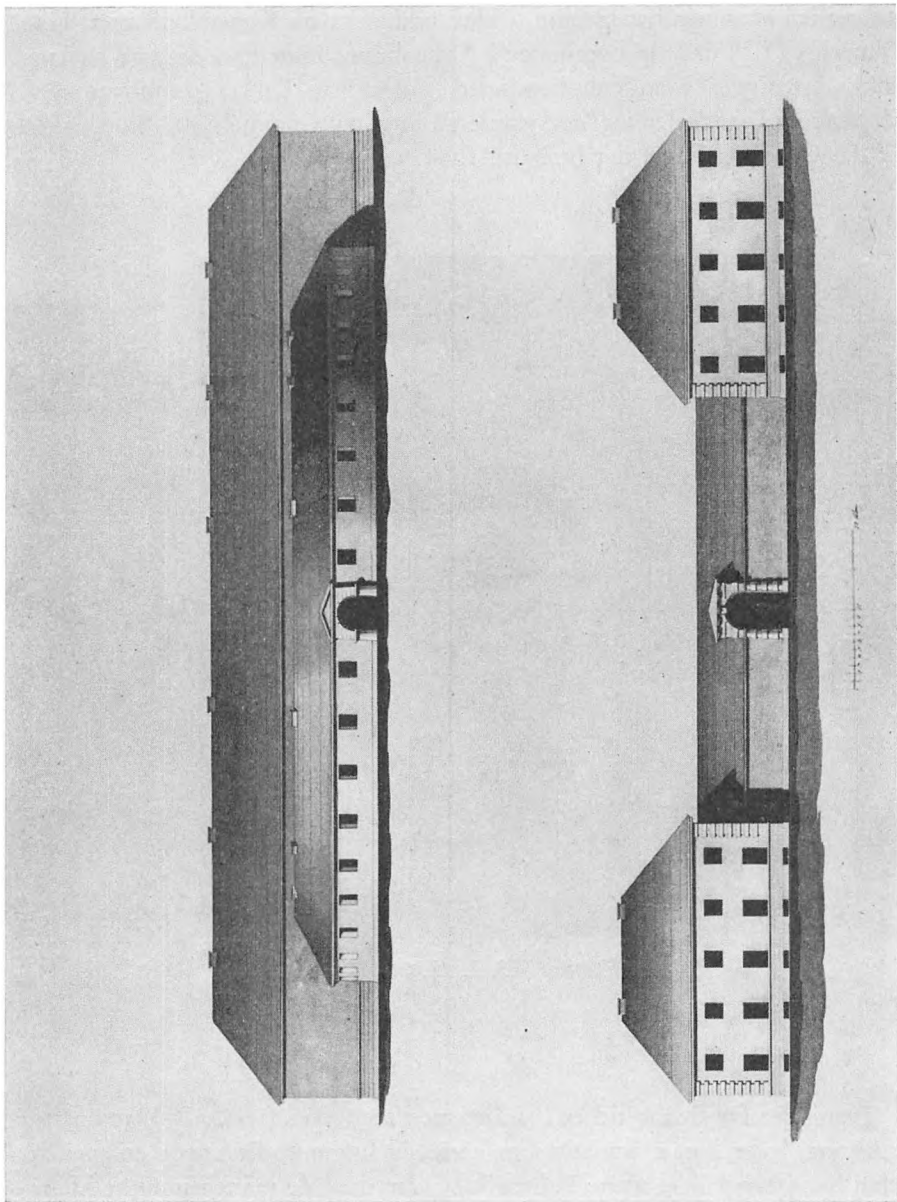
C. F. Hansen, der er født i København, men af sønderjysk afstamning

– familien stammer fra Husum – blev uddannet på Kunstakademiet. Han udnævntes til kongelig bygmester i København, hvor han opførte en lang række bygninger; blandt de kendteste er Vor Frue Kirke, genopbygningen af Metropolitanskolen og det gamle rådhus på Gammeltorv, Slotskirken og det Christiansborg, der brændte 1884.

C. F. Hansen (29. 2. 1756 – 10. 7. 1845)

Tegninger fra denne tid er blandet med tegninger fra C. F. Hansens tid i Altona, hvor han arbejdede som kongelig bygningsdirektør i en snes år. Han har præget ikke alene Palmaille, gaden med de mange smukke klassicistiske huse og Elbchausséen med de fornemme rigmandsvillaer, men langt ud i landdistrikterne kan hans indflydelse ses den dag i dag – for at nævne et tilfældigt eksempel: Den tidligere hovedvagt, nuværende rådhus i den lille by Neustadt i Wagrien lyser af at være blevet til på C. F. Hansens tegnebrædt. Men den store arkitekt har også interesseret sig for de små ting: En kalkmølle i Segeberg, en bro ved Kummerfeld er mellem det mindre anselige, en udstillingsgæst kan glæde sig over.

Sindssygeanstalten i Slesvig blev opført i årene 1817–20. Den blev tegnet efter den franske sindssygelæge Esquirols banebrydende ideer, der på det tidspunkt end ikke var realiseret i Frankrig. Bygningen er blevet forandret flere gange. En af de kendteste patienter var den svenske digter Esaias Tegnèr, der blev helbredt i Slesvig 1840–1841.

Vajsenhuset i Altona, opført 1792–1794, blev C. F. Hansens første, store offentlige bygningsopgave. Ovenstående penne-tegning viser en portal fra Vajsenhuset. Bygningen blev bombet og ødelagt i 1944.

SKAL KJOLEN AF I GÅR PÅ MUSEUM I DAG

Haderslev amtsmuseum har gjort et lidt usædvanligt indkøb. Regningen lød på fem donnaer, og de fem damer, eller rettere torsoer, skal bruges til at frembære nogle fine, gamle kjoler på museets første tekstiludstilling i juli og august. Her er også store franske sjaler – jo mindre den sorte plet i midten er, des finere er sjalet – og Christiansfeldersjaler, der er pynteforklæder

og mange kraver og andre fine håndarbejder, f. eks. underærmer, skænket til museet af frk. Ellen Scherrebeck, Haderslev. Om det ene par ærmer står der i museets protokol, at de er »fra Djernæs, syet ca. 1860 med camponerede mønstre, pæreformede figurer i udklipssyning og camponeret kant; de er syet på tyndt lærred«. Camponeret er det gamle, sønderjyske ord for broderet.

Der er damehatte, forarbejdet af fantasifulde modister, og nogle henrivende gyldenstykkers huer (et gyldenstykke er et stof – silke – gennemvævet med tråde eller bånd af guld eller sølv). Bortset fra dåbshuer mangler børnetøjet, og mandstøj er der heller ikke meget af. Nogle brudgomsveste

Tournurekjole fra stilblandingstiden. Kjolen er typisk for moden i begyndelsen af 1880'erne med flip, stramme ærmer, figursyret jakke, hvis lange knaprække fremhæver linierne, draperet nederdel med plissering fornedet, og bagpå lille tournure. Stoffet er brunt, mønstret silke med brunt silkefløj og kniplinger. Kjolen er skænket til Haderslev amtsmuseum af dr. Schultz, tidligere Haderslev, og den har tilhørt hans tante, fru Riis, Pamhule, født ca. 1850.

er det mest iøjnefaldende. Mens kvindernes festdragter blev gemt hen, har mændene ikke haft specielt festtøj – de brugte det nye tøj, der senere blev slidt op som dagligtøj.

Udstillingen omfatter en væsentlig del af det, museet ejer, og alt er fra 1800-tallet. Er museet ikke interesseret i nyere tøj? Og hvor nyt?

Museumsinspektør Hans Neumann er ikke i tvivl: »Tekstiler? Ikke efter i går! Grænsen forældes ustandseligt, og de store museer har ligefrem aftaler med modecentre om, at de får et repræsentativt udvalg af den igangværende fabrikation. Tøjet kommer altså ikke først ud til publikum, man undgår det besværlige indsamlingsarbejde og må ikke nøjes med det tilfældige, der bliver til overs, og som ikke kan give det korrekte billede af kulturudviklingen. Og den fremgangsmåde er så meget mere nødvendig, fordi vi i dag smider væk i et omfang, man ikke kunne drømme om tidligere. De rummelige kister og gamle skabe findes ikke mere.«

Gangklæder og arbejdstøj fra forrige århundrede -

Sådan lød titlen på den udstilling, der holdtes d. 8.-9. juni 1968 på Jacob Michelsens gård Kolstrup, Åbenrå, i anledning af egnsmuseets 10 års jubilæum.

Når man i ti år har samlet på arbejdsredskaber fra gamle dage, opstår ganske naturligt den tanke, hvorledes så det tøj ud, som de arbejdede i? Eller rettere sagt: »Arbejdstøjet«? Derpå kom interessen for at samle på forne tiders arbejdsdragt. Det blev en stor og besværlig opgave, for det viste sig hurtigt, at det var meget vanskeligt at opdrive originalt tøj af den slags. For det meste lød svaret på en forespørgsel: »Jamen, det har vi da »føjlet« op«, »Vi har brugt det til at vaske gulv med; vi har da ikke regnet med, at nogen kom og havde interesse i at bevare det.«

Lykkedes det endelig at finde noget, var glæden desto større. Som den dag, en kom med de originale »Stormbukser«, som var blevet fundet i Skovbøl hos en 84-årig mand, der havde dem liggende fra sin fars tid i en kiste oppe på loftet. Ligeledes fandtes der samme sted en »kvindebul«, en ulden ærmeløs kort trøje med skød, et klædningsstykke, der er blevet brugt

Kvinde-arbejdsdragt.

langt tilbage i tiden. En anden dag bragtes tre arbejdsbusseronner til samlingen. De havde tilhørt en tækkemand i Hønkys. Snittet er så »fikst«, at en teen-ager erklærede, at sådan en ville hun gerne eje.

Flere arbejdsjobber er venligst blevet udlånt til udstillingen; de er alle af hjemmenvævet vadmél og foret med broget mønstret stof.

Nogle skødeskind af blårlærred er blevet fundet, dertil flere par hjemmestrikkede lange strømper, strikkede vanter, et par træskostøvler og endelig et par håndskårne »Jyllænder-træsko«; de blev fundet dagen før udstillingen og blev afleveret med ønsket om, at de overgik til »samlingen på gården«.

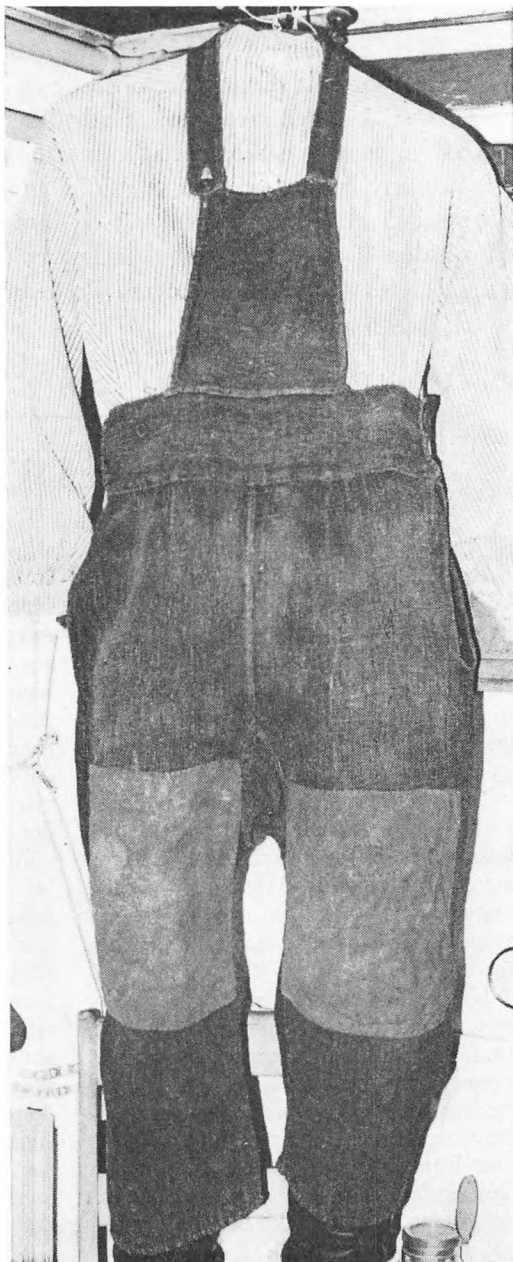
Af kvindearbejdstøj er flere røde uldklokker, et brunt grønforet overskørt, vævede skrubforklæder samt et sækelærredsforklæde; tre snip-skulderdug, et rødt malkehovedtørklæde, et par uldne strømper og én »klods«; den anden håber vi kan findes senere. Køkkenpigen gik i træklodser til indendørs brug.

Stadstøjet var lettere at finde og låne – flere har oldemors brudekjole bevaret; på udstillingen kunne perioden fra 1790 til 1890 udfyldes med dragter, der viste århundredets forskellige mo-

der, lige fra rokoko-trøjen i lyseblåt brocadestof, en brudekjole i gyldent silketaft, krinolinekjolen i indisk moll, brudekjole i sort helsilke, en lys ungpigekjole i prikket bomuld flankeret af en løjtnantsuniform fra 1863, og endelig en adstadig fruetournurekjole fra 90'erne i vinrødt uldent stof, der med sin flotte tyllspelerine klædte ægtemanden i den fine lange, sorte diplomatfrakke med tilhørende benklæder, høj hat og hvidt silkehalstørklæde.

Afdelingen, der hed undertøj eller »æ linned«, var straks sværere at få udfyldt på udstillingen; men det lykkedes at finde flere gode ting, lige fra den hjemmevævede særk og snørelivet til de fine hvide, broderede underkjoler, hvoraf jomfru Fanny's er et rent mesterværk.

Denne del af udstillingen blev bygget op over mottoet: Fra dåb til død. Af dåbstøj eller kristentøj var der en bæreposse og en ærmetrøje i fineste mørk brocadesilke bundet med grønne sløjfer fra 1800 brugt på Rundemølle, Løjt, af familien Eschelsen. Dernæst børnetøj fra 1843, en særk og skjorte af hjemmevævet lærred og håndsyet, nattørje samt natkappe og nathue fra o. 1850, og til sidst »ligtøjet« bestående af en ligsærk og lig-

Mands-arbejdsdragt.

skjorte syet i et ganske egent mønster og med særlig udsmykning foran, syet af en ung pige i Tumbøl til hendes udstyr ca. 1895. Af sørgetøjet fandtes et sortblåt ternet silkeforklæde og sorte silkesjaler.

Til slut skal lige pointeres, at udstillingen »Gangklæder og Arbejdstøj« ikke så meget var baseret på at fremmane fortiden som på at finde linierne fra tidligere århundreder til vor tid. Denne sammenhæng fandt vi først og fremmest i arbejdstøjet, hvis snit og facon både peger helt tilbage til vikingetiden, f. eks. for stormbuksernes vedkommende, og samtidig giver nye impulser til teenagernes moderne klædedragt som f. eks. arbejdsbusseronerne fra Hønkys.

Anne-Helene Michelsen.

ANMELDELSER

Nye tidsskrifter.

Selv den, der lejlighedsvis kigger ind i bibliotekets tidsskriftafdeling, bliver ikke altid opmærksom på de nye tidsskrifter, der dukker op. Der er sikkert en del, der ikke har bemærket, at Nord Nytt og Nordfriesland eksisterer og allerede er gledet ind i henholdsvis anden og tredje årgang.

Nord Nytt udgives af Nordisk etnologisk-folkloristisk arbejdsgruppe og udkommer hvert kvartal. Her finder man ikke lange artikler, men korte, knappe meddelelser om det etnologiske arbejde i de nordiske lande, f. eks. om forskning af Valborg-blus, landbrugsredskabernes historie, skibenes udvikling, opmåling af købstadsbygninger etc. Af mere lokal interesse kan nævnes Emmerlevundersøgelsen og en norsk studenterekskursion ned gennem Jylland, hvor man især blev begejstret over Rømdæmningen og de tilstødende landvindingsarbejder samt Kommandørgården, »en perfekt perle af et lokalmuseum«.

Nordfriesland, »Zeitschrift für Kultur-Politik-Wirtschaft«, der foreløbig er udkommet i syv ret digre hefter, udgives af Nordfriisk Instituut og indeholder følgelig bl. a. artikler på det frisiske sprog. Men der bliver nok at for-

stå endda, når man kan klare det tyske sprog, og forfattere som amtmand Tyge Haarlev, Aventoftpræsten Jørgen Kristensen og højskolelærer Olaf Jørgensen, Støvring, gør tidsskriftet mere hjemligt. Men iøvrigt vil man vel især gribe efter Nordfriesland for at få det fremmedartede. Vil man kende noget til det frisiske islæt i grænselandet, kommer man ikke udenom dette tidsskrift, der er nøjagtig så vidtspændende, som undertitlen angiver. Skal en enkelt artikel fremhæves, må det blive en anmeldelse, Nordfrieslands redaktør, Reimer Kay Holander, har skrevet af pastor Jürgen Spanuths Atlantis-bog. Man kunne have ønsket en mere præcis omtale af stridspunkterne, men anmeldelsen giver et godt indtryk af den meget skeptiske læser, der har bevaret sin skepsis, da han lukker Spanuths bog, men dog er blevet temmelig påvirket af den argumentation, præsten har fremført. Da fagfolk på de videnskabsområder, Spanuth havde vovet sig ind på, i 1953 inviterede på en holmgang (benævnt Aktion Gripp efter geologen Karl Gripp), var det ikke Spanuth, der slap værst fra det. Men om Atlantis har eksisteret og har ligget mellem Ejdersted og Holland, er der stadig ingen, der ved.

bjs.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

A. Nielsen & Co. A/S

Nykøbing Falster

**Lolland - Falsters
Folketidende**

Stiftets største blad

Nykøbing F.

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største dagblad

Pindstrup Mosebrug

SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK

Telefon Pindstrup 13 og 18

Paul Thomsen

Krusaa

*Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering*

**Besøg
landsdelens
museer**

ANDELSBANKEN

Haderslev

Aabenraa

**Graasten
Andelsslagteri**

SKÆRBÆK BANK ^{A/S}

Grundlagt 1920

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

**Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole**

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjysk
Tæppefabrik**

*A. R. Kjærby A-S
Højer*

Graasten Bank ^{A/S}

GRAASTEN

^{1/2} Sønderjysk Frøforsyning
Frøavl & Frøhandel
Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

ORBESEN

Stormagasin

HADERSLEV

DEN NORDSLESVIGSKE

FOLKEBANK

AKTIESELSKAB

AABENRAA

KONTORMØBLER

P. J. SCHMIDT A/S

Vojens - Telefon (045) 4 12.26*

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium - Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 - Tlf. (044) 2 55 25

M. Schaumanns Kædefabrik A/S

Afd. for kemisk rensning TRYLIN

Haderslev

HOPTRUP HØJSKOLE - Hoptrup

Vinterskole for unge mænd og kvinder

3 eller 5 mdr. fra november ell. januar

Sommerskole for unge mænd og kvin-

der, 3 ell. 5 mdr. fra maj. Axel Nielsen

DANEOD HØJSKOLE - ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (044) 6 41 12

Gunner Rasmussen

GRAM
KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{5}$ • VOJENS